

خمس و زکات و جایگاه آن در اقتصاد کشورهای اسلامی

باقر حسامی عزیزی (عضو علمی دانشگاه پیام نور)

اسمعیل یعقوبیان کفشگری (دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی دانشگاه پیام نور)

چکیده

در نظام اقتصاد اسلامی، خمس و زکات (مالیتهای اسلامی) برای بالا بردن سطح رفاه نیازمندان، توازن اقتصادی و برقراری عدالت اجتماعی وضع شده اند. از نظر فقه اسلام، خمس و زکات مهم ترین مالیات های اسلامی محسوب می شود. جایگاه منابع مالی برای رشد و پیشرفت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، جایگاهی است بسیار مهم و سرنوشت ساز؛ درست همان گونه که توسعه و آبادانی جایگاهی است بنیادی و اساسی. اما هر یک از این دو منبع اقتصادی و عبادی در جامعه اسلامی جایگاه خویش را دارند و بر اساس مصلحت ها و منفعت هایی در مواردی واجب و در مواردی مستحب هستند. اگر این مقوله به درستی در جامعه نهادینه شود و مردم آثار و دستاوردهای آن را در جامعه به عینه رویت کنند آنگاه بدون تردید به پرداخت خمس و زکات روی خواهند آورد. برای تبیین جایگاه خمس و زکات در نظام اقتصادی اسلام، محقق به بررسی نقش خمس و زکات در اقتصاد اسلامی، از منظر اخبار و هم از منظر دانش اقتصاد پرداخته و سعی در تبیین الگویی برای نشان دادن رابطه میان خمس و زکات در اقتصاد اسلامی داشته است. هدف اصلی و اساسی این مقاله یادآوری، بستر سازی، شکوفایی و احیای فرهنگ این فریضه الهی در جامعه اسلامی است. در این راستا ابتدا به بررسی گسترده و مستندی از ادبیات موضوعی اقتصاد اسلامی گزینه های انتخاب می شود که بتواند جایگاه خمس و زکات را بهتر معین کند، در نتیجه برای یادگیری و تقویت باورها و تحکیم ارزش های اصیل تعالیم اسلامی بصورت مجزا به متغیرهای وابسته به مدل مفهومی پرداخته و هر یک را به تفصیل تشریح نمود. در پایان پیشنهادهای ارائه شده، موضوع آموزش را برای ارتقای کارکنان و متولیان که در امر جمع آوری خمس و زکات و توزیع آن در بین مستحقین نقش دارند و فراگیر کردن این فرهنگ که در رفتار آحاد مردم جامعه توسط مسئولان نهادهای ذیربط امری اجتناب ناپذیر است، پرداختیم.

واژگان کلیدی: خمس، زکات، اقتصاد اسلامی، رشد اقتصادی، عدالت اجتماعی

۱- مقدمه

اقتصاد از کلمه « قصد » به معنای « میانه روی » آمده است. (جبران مسعود، الرائد، اترابی نژاد، رضا، ج ۱، ۱۳۷۶، ص ۲۲۷) در تعریف « علم اقتصاد » که از آن به « اقتصاد تحلیلی » نیز یاد می شود، گفته شده است: الف. « علم اقتصاد عبارت از بررسی روش هایی است که بشر با وسیله یا بدون وسیله پول برای به کار بردن منابع کمیاب تولید به منظور تولید و یا توزیع کالا و خدمات، به کار می گیرد ». (پل سامونلسن، با ترجمه حسین پیرنیا، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۶). ب. « علم اقتصاد دانشی است که حیات اقتصادی جامعه را تفسیر و پدیده ها و جلوه های آن را و نیز ارتباط آن پدیده ها و جلوه ها را با اسباب و عوامل کلی ای که بر آن حاکم است تبیین می کند ». (شهید صدر، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۴). ج. « علم اقتصاد یا اقتصاد تحلیلی، دانشی است که رفتارهای بشری را در زمینه تولید، توزیع و مصرف، تجزیه و تحلیل می کند تا قدرت پیش بینی پدیده های اقتصادی را به دست آورد ». (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۶۳، ص ۱۱) از مجموع این تعاریف به دست می آید که علم اقتصاد یکی از علوم اجتماعی است که به بررسی و تحلیل فعالیت های فردی و جمعی مربوط به تولید، مبادله و مصرف کالاها و خدمات می پردازد؛ یعنی کارش تبیین جلوه ها و رفتارهای اقتصادی و تفسیر وضعیت اقتصادی موجود و یا تفسیر وضعیتی که پیش خواهد آمد است بی آنکه در مورد خوبی و بدی آن قضاوتی داشته باشد؛ مثلاً تبیین می کند که چه عواملی سبب بیکاری یا تورم شده و یا بیکاری چه پی آمدهایی را در جامعه به بار خواهد آورد.

خمس؛ در لغت به معنای یک پنجم و در اصطلاح شرعی، مالیاتی معادل یک پنجم است؛ که شریعت، آن را در مواردی تعیین کرده است. با ملاحظه خصوصیات چون لزوم پرداخت و نرخ ثابت و پرداخت سالانه، می توان خمس را از جمله مالیات های ثابت دانست که بخش مهمی از هزینه های حکومت اسلامی از طریق آن تأمین می شود. (غفاری، هادی؛ ۱۳۸۶، ص ۷۹) وجوب اصل خمس، از ضروریات اسلام است و در قرآن در آیه ۴۰ سوره انفال به آن تصریح شده است. خمس به هفت مورد تعلق می گیرد که عبارتند از: «منفعت کسب، معدن، گنج، مال حلال مخلوط به حرام، جواهری که به وسیله غواصی در دریا به دست می آید، غنیمت جنگی و زمینی که کافر ذمی از مسلمان بخرد». یک پنجم این موارد، متعلق به بیت المال است و باید صاحب مال، آن را از خود جدا کرده و به قصد قربت، تحویل بیت المال دهد. (یوسفی، احمد علی؛ ۱۳۸۶، ص ۴۱۸) خمس در قرآن به شش سهم و به شش مورد اختصاص داده شده است: سهمی برای خدا، سهمی برای رسول خدا (ص) و سهمی دیگر برای ذی القربی، که مقصود امام معصوم از اهل بیت پیامبر (ص) است و سه سهم برای یتیمان و مسکینان و در راه ماندگان اختصاص دارد. (کرمی، محمد مهدی و پورمند، محمد؛ ۱۳۸۵، ص ۱۵۹-۱۶۰)

زکات؛ در کلام عرب از ماده "زک" و "گرفته شده و دو معنی برای آن ذکر شده است: رشد و نمو و طهارت (پاکی). زکات یکی از مهم‌ترین دستورات دین اسلام است که در بسیاری از موارد همراه با نماز ذکر شده است. (کیاالحسینی، سیدضیاءالدین، ۱۳۷۷، ص ۱) بر پایه آیات قرآن و احادیث، زکات، مالی است که به منظور پاکی و وارستگی انسان‌ها و تأمین مالی مستمندان وضع گردیده و سبب افزایش روزی و وفور اموال و امنیت اقتصادی در جامعه است. (کرمی، محمد مهدی و پورمند، محمد؛ پیشین، ص ۱۵۷) زکات بر دو نوع است: زکات فطره؛ کسی که موقع غروب آفتاب شب عید فطر بالغ و عاقل و هوشیار است و فقیر و بنده کس دیگری نیست، باید برای خودش و کسانی که نان خور او هستند، هر نفری یک صاع گندم که تقریباً سه کیلو است، گندم، جو، کشمش، برنج یا ذرت و مانند اینها به مستحق به‌عنوان زکات بدهد. (مدرس، محمدباقر؛ ۱۳۸۱، ص ۲۱۲) زکات اموال؛ مقصود از زکات اموال، زکاتی است که سالانه به برخی از اموال تعلق می‌گیرد. (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ ۱۳۷۹، چاپ سوم، ص ۳۵۶) زکات در ۹ چیز واجب گشته است، که عبارتند از: غلات اربعه (گندم، جو، خرما و کشمش) انعام ثلاثه (گاو، گوسفند و شتر) و نقدین (طلا و نقره). (غفاری، هادی؛ پیشین، ۱۳۸۶، ص ۷۲) در قرآن کریم سوره توبه آیه ۶۰ هشت مورد مصرف برای زکات ذکر شده است: فقرا و مساکین، عاملان زکات، ایجاد الفت، آزادگی بردگان، بدهکاران، در راه خدا و در راه ماندگان. (لشکری، علیرضا؛ ۱۳۸۰، ص ۷۰) با توجه به اینکه تاکنون حرکت‌های فرهنگی زیادی از جمله تحقیق و پژوهش در بدنه‌ی دانشگاه‌ها، کتابخانه‌ها، و حتی از محل تریبون اقامه‌ی نماز درباره‌ی ضرورت پرداخت خمس و زکات مطالبی را دیدم؛ ولی به طور تفصیلی بحثی را که نحوه تاثیر و نقش آن را به طور تفصیلی بیان کرده باشد ندیدم. لذا این مقاله به دنبال هدفی است که این فریضه‌ی مهم الهی، خمس و زکات را در بین مردم زنده شود تا با اجرای آن بسیاری از مشکلات اقتصادی و اجتماعی جامعه اسلامی مرتفع گردد.

۲- تعاریف:

مرور ادبیات موضوعی بیانگر آن است که از اقتصاد اسلامی و خمس و زکات تعاریف بسیاری شده است، که این تنوع خود نشان از گستردگی حوزه مورد مطالعه شده می‌باشد تعاریف زیر از جمله تعاریفی هستند که برای **نظام اقتصادی** بیان شده‌اند.

الف: نظام اقتصادی عبارت است از مجموعه مرتبط و منظم عناصری که به منظور ارزشیابی و انتخاب در زمینه تولید، توزیع و مصرف برای کسب بیشترین موفقیت فعالیت می‌کند. (نمازی، ۱۳۸۲، ص ۲۹) **ب:** نظام اقتصادی یک الگوی عملی اقتصادی متشکل از ابعاد مختلف و نهادهای متفاوت است که برای رسیدن به هدف مشخص با یکدیگر هماهنگ باشند. (لطفعلی پور، ۱۳۸۳، ص ۹۴)

ج: نظام اقتصادی مجموعه‌ای هماهنگ از پدیده‌های اقتصادی و قواعد حاکم بر آنهاست. با این تعاریف یک نظام اقتصادی شامل سه بخش عمده مکتب اقتصادی، نهادهای مرتبط با اقتصاد و علم اقتصاد می‌شود. **مکتب اقتصادی:** مکتب، مجموعه اندیشه‌ها و افکاری است که جمعی از آن پیروی می‌کنند. مکتب اقتصادی یک رشته افکار مبتنی بر روش معین در باب جنبه‌های اساسی رفتار اقتصادی است. (لطفعلی پور، ۱۳۸۳، ص ۹۳)

نهادهای اجتماعی: ساختارها و سازوکارهای نظم و همکاری هستند که رفتار گروه‌های انسانی را در اجتماعات معین راهبری می‌کنند. نهاد معمولاً برای اشاره به آداب و رسوم و الگوهای رفتاری است که برای جامعه و همچنین سازمان‌های رسمی خاص دولتی و خدمات عمومی اهمیت دارد به کار می‌رود. (سایت، fa.wikipedia.org)

علم اقتصاد: علم اقتصاد مثل هر علم دیگری سیر تکاملی دارد. این علم مبتنی بر شرایط زمان و مکان و نیازها و تجربیات بشر است. براساس فرضیاتی نظریاتی داده می‌شود که گاهی درست است یا لااقل در مقطعی درست عمل می‌کند و گاهی هم نیست. در هر صورت این علم در فرایند زمان و تجربیات بشر تغییر می‌یابد و کامل می‌شود. علم اقتصاد نمی‌تواند مبنای قضاوت‌های ارزشی قرار گیرد، زیرا خواستگاه مسائل ارزشی مکتب است و علم اقتصاد صرفاً به روابط علت و معلولی بین پدیده‌ها می‌پردازد. (لطفعلی پور، ۱۳۸۳، ص ۹۲)

نظام اقتصاد اسلامی: با ترکیب سه عنصر "علم اقتصاد"، "مکتب اقتصادی" و "نهادهای اقتصادی-اجتماعی"، "اقتصاد ملی" که به نوعی در یک نظام اسلامی همان "نظام اقتصاد اسلامی" است، شکل می‌گیرد. اقتصاد اسلامی در قالب یک "حکومت اسلامی" تحقق می‌یابد. در واقع اقتصاد اسلامی با استفاده از ابزارهای علم اقتصاد و نهادها، در خدمت مکتب یا همان اهداف نظام اسلامی است. (اسدی، علی ۱۳۹۳، ص ۲۵-۳۹)

خمس: خمس در فقه، عبارت است از یک پنجم اموال انسان که باید از درآمد و مازاد بر مخارج خود با شروط خاصی که در فقه بیان شده، بردارد و آن حقی است که خداوند برای پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) و امام معصوم (علیه السلام) قرار داده تا مستمندان از خاندان آن بزرگواران به جای زکات مصرف و نیازمندی‌های خود را با آن تأمین کنند. (سایت، www.razemandgari.com) خداوند در قرآن می‌فرماید:

«وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ» (آیه ۴۱ سوره انفال) یعنی: اگر به خدا ایمان دارید، بدانید هر چه را به عنوان غنیمت بدست می‌آورید، بی تردید یک پنجم آن برای خدا و رسول و خویشان و یتیمان و

درماندگان و در راه ماندگان است. در هفت چیز خمس واجب می شود: ۱- منفعت کسب، ۲- معدن، ۳- گنج، ۴- مال حلال مخلوط به حرام، ۵- جواهری که بواسطه غواصی یعنی فرورفتن در دریا به دست می آید، ۶- غنیمت جنگ، ۷- زمینی که کافر ذمی از مسلمان بخرد. که احکام اینها مفصلاً گفته شده است (روح الله، موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ص ۲۵۶-۲۷۸) **زکات: زکات** در لغت، به دو معنا آمده است: یکی رشد و نمو و دیگری پاکی. شاهد بر اینکه زکات به معنی نمو و زیادتی است حدیث حضرت علی (علیه السلام) می باشد که نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷ فرمودند: **«الْمَالُ تَفْقَهُ الْفَقْرُ وَالْعِلْمُ يَزُكُو عَلَى الْإِنْفَاقِ»** یعنی: مال با خرج کردن کم می شود لکن علم با تعلیم نمو و رشد می نماید. این نشان می دهد که زکات و تزکیه اموال نه تنها چیزی از آن ها نمی کاهد بلکه موجب فزونی و برکت بقیه ی اموال نیز می گردد. (موسوی راد لاهیجی، ۱۳۷۹، ص ۹-۱۰) زکات در اصطلاح فقه اسلامی، عبارت است از حق واجب که به بخشی از اموال اغنیا تعلق می گیرد و باید به نفع فقرا برای صرف در مصالح عمومی پرداخت شود. اغنیا با دادن زکات، از صفات زشتی مانند حرص و بخل (تا اندازه ای) پاک می گردند و اموالشان نیز با خیر و برکت دنیوی و اخروی، رشد و نمو خواهد کرد. به نقل دانشمند بزرگ شیعه، شیخ محمدحسن نجفی صاحب کتاب ارزشمند جواهرالکلام زکات عبارت است از خارج کردن قسمتی از دارایی تا بقیه آن با برکات خداوند رشد کند و زیاد شود و درجات صاحبش را بالا برد و مال را از حرام و صاحب آن را از صفات ناپسند، پاک گرداند (نجفی، شیخ محمدحسن، ج ۱۵، ص ۳) بنابراین در قرآن زکات به معنای اخص (فقهی) صدقه خوانده می شود. (کلباسی، مجتبی، ۱۳۸۰، ص ۲)

آیه **«إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ»** یعنی فقط صدقه برای فقرا و مساکین است. (سوره توبه، آیه ۶۰) زکات ۹ چیز واجب است: ۱- گندم، ۲- جو، ۳- خرما، ۴- کشمش، ۵- طلا، ۶- نقره، ۷- شتر، ۸- گاو، ۹- گوسفند. و اگر کسی مالک این ۹ چیز باشد، باشرایطی که گفته می شود باید مقداری که معین شده به یکی از مصرفهایی که دستور داده اند برسانند. (موسوی خمینی، روح الله، پیشین، ۱۳۷۸، ص ۲۸۲-۳۰۷) زکات از نظر لغت و اصطلاح فقه دارای معانی متفاوتی است، لذا هر گونه خدمات مالی و مادی به ارحام، به عنوان صله رحم و یا هر نوع کمک به مستمندان و مستضعفان، زکات محسوب می گردد و در اسلام با عنوان زکات باطنی معرفی شده است. زکات واجب را زکات ظاهری گویند، چرا که زکات واجب فریضه است و صدقات و میراث موجب تقویت ایمان و عقیده می باشد. (موسوی راد لاهیجی، ۱۳۷۹، ص ۱۵)

۳- ضرورت و اهمیت:

در خصوص ضرورت و اهمیت اقتصاد اسلامی همین کافی است که بدانیم علم اقتصاد اسلامی زمانی حقیقتاً تولد یافته و چهره واقعی اش نمودار می شود که نظام اقتصاد اسلامی با همه ریشه ها و خصوصیات و جزئیاتش در متن زندگی پیاده شود و همه فراز و نشیب ها و تجارب و حوادثش به طور منسجم و منظم

تحلیل و بررسی گردد، هر چند در فرض پیاده شدن دستورات اقتصادی اسلام، می توان دورنمایی از علم اقتصاد اسلامی را ترسیم کرد به هر حال نباید انتظار داشته باشیم که اسلام بحثی به عنوان «علم اقتصاد اسلامی» داشته باشد، زیرا آئین های الهی مجموعه ای از بایدها و نبایدها و روش های عملی است نه بحث های کلی علمی؛ گرچه می توان با مطالعه این روش ها و بایدها و نبایدها به اصولی به عنوان اصول علم اقتصاد اسلامی پی برد و آن را تدوین کرد. (شیرازی، آیت الله العظمی مکارم، ۱۳۹۱، ج ۲ ص ۶)

اهمیت خمس: با نگاهی دقیق تر به آیه خمس به اهمیت آن پی خواهیم برد. در کمتر آیه ای مربوط به احکام، این همه تأکید پی در پی آمده است. کلمات «**واعلموا، انما، من شی، فان، لله خمس**» بجای «**خمس لله**» و «**ان کنتم آمنتم**» نشان تأکید است. برای تهییج مردم می فرماید: اگر ایمان دارید، خمس بدهید. بنابراین پرداخت آن از لوازم ایمان شناخته شده است. جمله «**فان لله خمس**» (که به اصطلاح جمله اسمیه است) بیانگر این است که این حکم دائمی است، نه موقت و موسمی. به علاوه چیزی که نشانه ایمان است نمی تواند موقت باشد. کلمه «**واعلموا**» در اول آیه به معنای آن است که باید خمس دادن باورتان بیاید و مسئله را جدی بگیرید. نه تنها در آیه ۴۱ سوره انفال، پرداخت خمس شرط و لازمه ایمان شمرده شده، بلکه چهارمین آیه این سوره نیز نشانه مؤمنان واقعی را کمک به محرومان می داند و می فرماید: مؤمنان کسانی هستند که هرگاه خداوند یاد شود دلهایشان می طپد و... از آنچه به آنها روزی کرده ایم انفاق می کنند. اینان همان مؤمنان حقیقی هستند. (سایت www.tebyan.net)

اهمیت زکات: زکات نیز در دین اسلام در بُعد اقتصادی و اجتماعی و... بسیار اهمیت دارد و ذکر زکات در کنار نماز نشانه جامعیت اسلام و همه جانبه نگری دین مقدس اسلام است. در اهمیت زکات همین بس که از جمله فصول ممیز شرک و اسلام، و مرز بین کفر و ایمان معرفی شده است «**فان تابوا و اقاموا الصلاة و اتوا الزکوة فاخوانکم فی الدین**» (سوره توبه، آیه ۱۱) که ایتای زکات را شرط ورود به دین و جماعت مسلمانان دانسته یا در آیه شریفه «**ویل للمشرکین الذین لا یؤتون الزکوة**» (سوره فصلت آیه ۷) ندادن زکات را شرط کفر و شرک قلمداد و از اولین علامات آن شمرده است. همچنین، می بینیم که در قرآن دستور اجتناب و دست کشیدن از قتال با مشرکان منوط به تحقق سه شرط است که سومین آن ایتای زکات می باشد:

«**فاذا انسح الا شهر الحرم فاقتلوا المشرکین حیث وجدتموهم و خذوهم و احصوهم واقعدوا لهم کل مرصد فان تابوا و اقاموا الصلوة و اتوا الزکوة فخلوا سبیلهم ان الله غفور رحیم**». (سوره توبه، آیه ۵) بدین ترتیب سه شرط: توبه از شرک، اقامه نماز و ایتای زکات، می تواند موجبات کف مسلمانان از قتال با مشرکان را فراهم سازد. در واقع، تقارن همیشگی بین نماز و زکات در آیات کریمه قرآن، خود دلالت بر اهمیت و جایگاه پر منزلت و اساسی آن داشته و به عنوان اصل و رکن

دین و احکام اسلامی مشخص شده است. (سایت www.tebyan.net) موضوع زکات در قرآن کریم از اهمیت ویژه ای برخوردار است. از این رو عدم پرداخت زکات را از اوصاف مشرکین دانسته است؛ «و **ویل للمشرکین الذین لا یؤتون الزکوة و هم بالاخره هم کافرون**» (سوره فصلت، آیه ۷) در حقیقت معرف مشرکان را دو امر دانسته: **الف**: ترک زکات - **ب**: انکار معاد. این آیه در میان مفسران بحث زیادی را برانگیخته است و در تفسیر آن احتمالات فراوانی داده اند. علت اصلی آن، این است که زکات یکی از فروع دین اسلام است چگونه ترک آن دلیل بر کفر و شرک می شود. بعضی ظاهر آیه را حفظ کرده و گفته اند ترک زکات هر چند توأم با انکار و جوب آن نباشد، باز نشانه ی کفر است. بعضی دیگر ترک توأم با انکار را دلیل بر کفر دانسته اند؛ چرا که زکات از ضروریات اسلام است و منکر آن کافر می باشد. (سایت کتابخانه www.zakatir.ir) خداوند توبه بندگان را قبول می کند و خود صدقات را می گیرد و گرچه در ظاهر به شخص فقیر پرداخت می شود ولی در حقیقت این خداوند است که زکات را دریافت می کند. آری پیامبر و امام و فقیه، نمایند ه و دست خدا هستند و لذا باید کمال احترام به آنان گذاشته شود. نه تنها هنگام پرداخت زکات با ید حفظ آبروی مردم را مراعات کرد بلکه بعد از پرداخت آن نیز نباید با منت گذاشتن گیرنده زکات را تحقیر کرد. (قرائتی، ۱۳۸۱، ص ۷۱) ادای زکات پیش از وقت و جوب، باید بدین صورت باشد که یا آن را از مال خود جدا کند و کنار بگذارد و یا آن را به عنوان وام به مستحق بدهد؛ زیرا در غیر این صورت تقدم در ادا جایز نیست و رفع ذمه نمی شود. (کلباسی، مجتبی، پیشین، ۱۳۸۰، ص ۵۳)

ضرورت و اهمیت بحث خمس و زکات در مقاله حاضرین است که، نهادهای سیاست گذاری اقتصادی کشورهای اسلامی نمی توانند از برنامه ریزی برای دستیابی به اهداف مشخص از دو مولفه خمس و زکات غافل بمانند. از طرفی پرداخت زکات و خمس و دیگر انفاق های واجب و مستحب، از تکالیف اقتصادی مسلمانان است. ادای این وظایف مالی، افزون بر آثار سازنده اخلاقی، نقش مهمی در توزیع و تعدیل ثروت میان افراد جامعه و برقراری عدالت اجتماعی دارند، شاید به جرات بتوان گفت وقتی توزیع و تعدیل ثروت (درآمد) میان افراد جامعه همراه با رشد اقتصادی در نظر گرفته شود، به بزرگترین هدف و دشوارترین وظیفه سیاست گذاران اقتصادی کشورهای در حال توسعه تبدیل می شود. لذا بررسی جایگاه خمس و زکات در اقتصاد کشورهای اسلامی ضرورت پیدا می کند.

سؤال های اساسی تحقیق:

جایگاه خمس و زکات در اقتصاد کشورهای اسلامی چیست؟

پرداخت خمس و زکات و اجرای آن چه آثاری می تواند در جامعه ی اسلامی داشته باشد؟

۴- پیشینه تحقیق:

به طوری کلی در مورد نقش خمس و زکات در تامین منابع مالی و یا تاثیر آن بر روی رشد و توسعه اقتصادی و یا نقش مالیات های منصوص در تامین منابع مالی مقالات و پایان نامه های نوشته شده چنانچه در منابع و ماخذ این مقاله به بعضی از آنها اشاره شده است؛ اینکه خمس و زکات چه تاثیری بر عوامل رشد اقتصادی و بالطبع در مرتبه بعد بر رشد اقتصادی دارد، در ادبیات اقتصاد اسلامی امامیه بحث چندانی نشده است، اما در ادبیات اقتصاد اسلامی اهل سنت و با توجه به گستردگی مواردی که به آن زکات تعلق می گیرد، بحث های نسبتاً گسترده ای انجام شده است. آنچه در پی می آید خلاصه ای است از این بحث ها و چگونگی تاثیر خمس و زکات بر رشد و توسعه اقتصادی.

– محمد اسماعیل توسلی در مقاله « **زکات و اثر آن بر رشد و توسعه اقتصادی** » (۱۳۸۶) مطالعاتی را که پیرامون اثر زکات بر عرضه نیروی کار و سرمایه انجام داده است. در اهمیت زکات که یک واجب مالی الزام آور و حق الله المعلوم در مال مسلمانان است همین مقدار کافی است که بدانیم در قرآن کریم ۳۲ بار تکرار شده است و در این ۳۲ بار ۲۶ بار قرین با نماز که ستون خیمه دین است آمده است. مقاله حاضر در صدد این است که نشان بدهد. زکات نه تنها اثر منفی بر رشد و توسعه اقتصادی ندارد بلکه آثار مثبت بر آن دارد. و در همین راستا به بررسی عوامل مؤثر بر رشد که از عناصر مهم توسعه اقتصادی است می پردازد.

– تقی ابراهیمی سالاری در مقاله « **رویکرد مقایسه ای ارتباط رشد و توزیع درآمد از دیدگاه اسلام** » (۱۳۸۷) ابتدا تعریفی از توزیع درآمد و رشد اقتصادی ارائه داده و با توجه به این که اسلام عدالت توزیعی را در جامعه هدف و عاملی در جهت سعادت انسان می داند و رشد اقتصادی را تنها به عنوان ابزاری در جهت نیل به آن پذیرفته است، سپس با معرفی راهکارهای گوناگون در توزیع درآمد جاری و توزیع منابع اولیه تولید، نشان می دهد که تعارضی بین رشد و توزیع وجود ندارد.

– مصطفی خلیلی در مقاله « **عدالت و حکومت از دیدگاه علی علیه السلام** » (۱۳۸۶) مجله رواق اندیشه، شماره ۴۴، ابتدا موضوع واژه عدل و عدالت را بحث می کند و می نویسد عدالت همانند حق است که امر ثابت و معینی است. چهره عدالت روشن است؛ زیرا در همه جا با همان چهره واقعی خود ظهور و تجلی دارد. اما ظلم همانند باطل است که چهره های متعدد و گوناگون داشته و افراد را به شبهه می اندازد. در ادامه توضیح می دهد چرا اقامه عدل مشکل و ظلم امری آسان است؟ عدالت و ظلم دو مقوله اجتماعی است. اگر عدالت در افراد، بویژه در حاکمان جامعه به صورت ملکه درآید، جامعه به سمت سعادت پیش می رود و اگر ظلم و خیانت در نهاد حکمرانان خانه کند اجتماع رو به انحطاط و نابودی سوق پیدا می کند.

– محمد مهدی عسگری، حسین میسمی در مقاله « **تحلیل نقش مؤلفه های توسعه انسانی در بهبود وضعیت فقر و توزیع درآمد از دیدگاه اسلامی** » (۱۳۸۸) نشریه جستارهای اقتصادی، دوره ۶،

شماره ۱۲ می نویسد بررسی متون اسلامی در مورد فقر، نابرابری و مؤلفه های سرمایه انسانی، مانند آموزش و سلامت، نشان می دهد که شریعت اسلام به مباحث سرمایه انسانی توجه زیادی کرده است. و در ادامه می گوید اگر کشورهای اسلامی به مباحث سرمایه انسانی توجه کنند، می توانند بسیاری از مشکلاتی را که در حوزه فقر و نابرابری دارند، حل کنند. و در پایان . با توجه به مطالب بیان شده، توصیه های سیاستی زیر را به دولت ها در کشورهای اسلامی ارائه کرد.

– رسول صادقی در مقاله «**زکات و نقش آن در شکوفایی فردی و اقتصادی اسلامی**» می نویسد، انجام فریضه واجب زکات نه تنها موجب نقص و کاستی مال نمی شود، بلکه موجب فزونی و برکت آن هم می باشد و آثار فردی و اجتماعی فراوانی دارد. مصرف زکات را نباید به صورت دلخواهانه انجام داد، بلکه باید در مصارف هشت گانه ای در قرآن ذکر شده انجام شود. از این مقاله این نتیجه حاصل می شود که نظام دینی جامعه را به دو قطب فقیر و غنی تقسیم نمی کند تا پرداخت زکات به فقیر واجب شود. بلکه فقر، اینجا یک فقر طبیعی و یک آزمایش الهی برای فقیر و غنی است. و در یک نتیجه گیری کلی می توان گفت عمل نکردن درست ما به احکام اسلام باعث مشکلات فراوان برای ما شده است. (سایت www.razemandgari.com)

– سیدحسین معزی در مقاله «**فقه اقتصادی و اقتصاد**» نوشته است ارتباطی دوسویه بین فقه اقتصادی و سرشاخه اقتصاد اسلامی وجود دارد. فقه اقتصادی مبتنی بر مذهب است. همچنین فقه اقتصادی از سویی یکی از منابع کشف الگوهای رفتاری و روابط در نظام اقتصادی است، و از سوی دیگر اصول مذهب را می توان از احکام مستنبط فقیه کشف کرد. علم اقتصاد اسلامی نظام اقتصادی را با فرض تحقق احکام فقهی در جامعه فرض مطلوب تبیین می کند و در ترسیم نظام اقتصادی مطلوب مطابق با شرایط زمان و مکان یکی از مقدمه های آن تطبیق احکام بر این شرایط است.

۵- مدل مفهومی تحقیق:

مرور ادبیات موضوعی نشان می دهد به منظور اجرای تحقیق حاضر مدل مشخص و از پیش تعیین شده ای در این حوزه وجود ندارد لذا محقق ضمن مرور کامل بر ادبیات نظری مدل ترکیبی از منابع مختلف ارائه خواهد کرد.

نیست، بلکه هدفی مهم و اساسی است که دولت باید برای نیل به آن از طرق مختلف قانونی اقدام نماید. از میان دانشمندان اسلامی می‌توان به فارابی اشاره کرد که تحت تأثیر محیط سیاسی و اجتماعی خود در مطالعه نظری جامعه و نیازهای آن سعی وافر مبذول داشت و در زمینه سیاست رساله‌های متعددی نوشت که مشهورترین آنها کتاب مدینه فاضله است. وی جامعه را به بدن و رئیس آن را به قلب تشبیه کرد و چون رهبر هماهنگ کننده و منشأ نظم سایر فعالیتها به شمار می‌رود باید سجایایی چون قوت، تصمیم و هوشیاری داشته باشد و شیفته دانش و حامی عدل باشد. (حق پناه، رضا، مجله اندیشه حوزه، ۱۳۸۰، شماره ۳۰) تحقق عدالت اجتماعی به عنوان یکی از اهداف بعثت انبیاء، نیازمند فراهم شدن مقدماتی است که روشنترین و ضروریترین مقدمه آن، تشکیل حکومت است. تلاش صادقانه و مستمر انبیاء و جانشینان آنان برای تشکیل حکومت، تنها ایجاد عدالت اجتماعی در تمام زمینه‌ها بوده است. (موسوی خمینی، روح الله، ۱۳۵۶، ص ۵۹)

۶-۱-۱- برقراری عدالت اجتماعی و رفاه عمومی: تحقق عدالت اجتماعی به عنوان یکی از اهداف بعثت انبیاء، نیازمند فراهم شدن مقدماتی است که روشنترین و ضروریترین مقدمه آن، تشکیل حکومت است. تلاش صادقانه و مستمر انبیاء و جانشینان آنان برای تشکیل حکومت، تنها ایجاد عدالت اجتماعی در تمام زمینه‌ها بوده است. (موسوی خمینی، روح الله، ۱۳۵۶، ص ۵۹) اهمیت عدالت اجتماعی در قرآن ارزش و بزرگی عدالت در سطح اجتماع از منظر قرآن به حدی است که به صورت اصلی بنیادین بدل ناپذیر مطرح گشته و خداوند به طور قاطع به آن فرمان می‌دهد و آن را واجب می‌کند: «**إِنَّ اللَّهَ بِأَمْرٍ بِالْعَدْلِ...**» (سوره نحل، آیه ۹۰) تمامی نظامهای اقتصادی هدف خود را عدالت می‌دانند؛ اما در تفسیر آن اختلافات اساسی دارند. از این رو باید دید عناصر مؤثر در عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام چیست. اسلام عدالت اقتصادی را قائم به دو عنصر می‌داند: رفاه عمومی، و تعدیل ثروت. (صدر، سید محمدباقر، ۱۳۷۵، ص ۳۰۳) در جامعه اسلامی وضعیت معیشتی باید به گونه‌ای باشد که تمامی آحاد جامعه از امکانات زندگی در تمام زمینه‌ها (بهداشت، درمان، تغذیه، آموزش، مسکن و...) در حد کفاف برخوردار باشند. این مفهوم از رفاه عمومی مستلزم رفع فقر از جامعه نیز هست و نیازی به طرح این امر به عنوان هدفی مستقل از اهداف اقتصاد نمی‌باشد. در این زمینه به اجمال اشاره می‌کنیم که فقر و غنا از مفاهیم مؤثر در اقتصادند که دیدگاه هر آیین اعتقادی و اجتماعی نسبت به آن در رفتارهای اقتصادی پیروان آن مکتب و نظام اقتصادی آن، تأثیر بسزایی دارد؛ مثلاً آیینی که ثروت را پلید دانسته، فقر را تقدیس می‌کند، با مسلکی که کاملاً عکس این را می‌گوید، در بحثهای اقتصادی بسیار متفاوت خواهد بود. نگاهی به معانی فقر و غنا در آیات و اخبار، تصویری صحیح از این دو پدیده را در معارف اسلامی به ما نشان می‌دهد.

۶-۱-۲-عدالت فرهنگی و تقویت بنیه دینی مردم: فرهنگ عبارت است از: ارزش هایی که اعضای یک گروه معین دارند، هنجارهایی که از آن پیروی می کنند و کالاهای مادی که تولید می نمایند. (آنتونی گیدنز، جامعه شناسی، ۱۳۷۲، ص ۳۶) عدالت فرهنگی

به دنبال یافتن راه هایی است که در شکل گیری ذهنیت ها و تغییر آنها و در نتیجه، در نوع رفتار افراد عدالت برقرار گردد. اما در این که چه عواملی بر ذهن و عمل افراد تأثیر می گذارد، آنچه در وهله اول به ذهن می رسد این است که علم و معرفت و کسب آگاهی های تازه، ذهنیت فرد را شکل می دهد و تفاوت آگاهی ها، باعث تمایز انسان ها از یکدیگر می شود. بنابراین، یکی از زمینه های تحقق عدالت فرهنگی، برابری افراد در بهره مندی از علم و معرفت مطابق با طبع و ذوق و علاقه آنها می باشد. از محل زکات جمع آوری شده می توان مدارس، کتابخانه ها، مساجد، و سایر مراکز دینی و فرهنگی را ایجاد نمود و یا آنچه را که قبلاً احداث شده است توسعه داد و با دعوت از کارشناسان دینی و علما و اساتید مناطق دیگر، پایگاه علمی و اعتقادی مردم تقویت نمود. (قرائتی محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۰) از طرفی پرداخت خمس سبب می شود که انسان در خود احساس کند حامی اهل بیت (ع) و مراجع تقلید و حوزه های علمیه و تبلیغات صحیح دینی است ضمن اینکه پرداخت خمس انسان را حسابگر، دقیق، وظیفه شناس، نسبت به محرومان جامعه مسئول و نسبت به حمایت از خط خدا و رسول و اهل بیت (ع) متعهد تربیت می کند. و در نهایت پرداخت خمس روحیه سخاوت و نوع دوستی را در انسان شکوفا می کند.

۶-۱-۳-ترویج ارزشهای معنوی و اندیشه های سیاسی: کشورهای پیشرفته دنیا علی رغم ثروت انبوه، احساس خوشبختی و سعادت نمی کنند و علت اینکه فقر در آن کشورها ریشه کن نمی شود را کمبود معنویت می دانند و لذا یکی از راهکارهای اصلی تأمین عدالت اجتماعی و مبارزه با فقر را استفاده از تعالیم اسلامی می دانند. پرداخت خمس و زکات سبب تبلیغ و نشر تفکر علوی به وسیله علما و فضلا و طلاب و مرزبانی از حدود و ثغور دینی و مبارزه با انواع انحرافات فکری و اخلاقی و سم پاشی ها و ایجاد تردیدها و وسوسه های بدخواهان مغرض و یا طرفداران ساده دل است به علاوه این پرداخت، رابطه عاطفی میان فقها و مردم را برقرار می کند و فقها را از وضعیت اقتصادی جامعه آگاه می کند. تقویت ایمان و معنویت به وسیله اراده عملی است. منظور از عمل در این مسیر، رفع موانع و ایجاد شرایط ارتباط و توجه عملی به خداوند است. عبادت و پرستش شاهراه ارتباطی بنده با خداوند و تقویت ایمان به او است، منتهی برای رسیدن به آن و انجام عبادت به صورتی که حقیقتاً موثر باشد، طی مراحل زیر ضروری است

۶-۱-۳-۱-اقتدار امت اسلامی: اگر کمبودها از طریق مالیات های اسلامی و زکات تأمین شود، افراد جامعه به یک نوع رفاه نسبی دست می یابند در نتیجه دلها نسبت به هم مهربان و نیرهای انسانی متمرکز می گردند و همه پشتیبان یکدیگر خواهند بود.

افراد چنین جامعه‌ای دارای صلابت و اقتدارند و در مقابل نقشه‌های دشمنان و تهدید و تطمیع آنان بیمه خواهند بود. همچنین جبران کمبودها از طرف پرداخت کنندگان مخلص و اجرای این کار الهی از طریق مراجع دینی، سبب آرامش، دلگرمی و اتصال به علمای ربّانی خواهد شد که این امر نیز خود وسیله اقتدار و عزت اسلامی و ملی می‌باشد. در قرآن کریم آمده است

«و لولا دفعُ الله الناس بعضهم ببعض لفسدت الارض و لكن الله ذو فضل على العالمين». (سوره بقره، آیه ۲۵۱) در ذیل این آیه، حضرت امام صادق (ع) فرمود: «قطعاً خداوند به خاطر کسانی از شیعیان ما که زکات می‌دهند، انواع بلاها و خطرات را از سایر مردم دفع می‌کند و اگر زکات این گروه نبود، همه یکجا نابود می‌شدند».

۱-۳-۲- فقر زدایی و کاهش مفاسد اجتماعی: اسلام فقر را خطری برای عقیده، اخلاق و سلامت فکری می‌داند و از طرفی خطری برای خانواده‌ها و اجتماع. اسلام فقر را بلایی می‌داند که باید آن را دفع کرد و می‌خواهد از آن به خدا پناه ببرد. فقر در سخنان امام (ع) پدیده زشت اجتماعی است که امام آن را به پست‌ترین صفتها توصیف می‌کند، صفتهایی واقعی که ماهیت و ابعاد زشت آن را بر بشریت منعکس می‌کند. حال در این سخنان امام تأمل می‌کنیم یک. الفقر الموت الاکبر، تنگدستی مرگ بزرگتر است. (سید رضی ۱۳۸۰، نهج البلاغه، اتقان) این کلام از تشبیه نیست بلکه حقیقتی تلخ است فقر خود مرگ است زیرا زندگی برای انسان فقیر معنی ندارد چه خداوند انسان را آفریده است تا در این دنیا سعادت مند شود نه یک عمر را به بدبختی بگذرانند و در همین مفهوم امام می‌فرماید: والفقر خیر من الفقر یعنی قبر (مردن) بهتر از فقر و نداری است. (شعبانی، احمد، ۱۳۷۵)،

بیشتر نویسندگان خصوصاً مارکسیست‌ها چنین می‌پندارند که ریشه تمام بدی‌ها فقر گروهی از مردم است کلیه جنایات به وسیله‌ی طبقات بی بضاعت انجام می‌گیرد. محرومیت آن‌ها را ضرور می‌کند و هر کاری که بخواهند انجام می‌دهند زکات، فقر را با روش بسیار ظریفی از بین می‌برد. در نتیجه زکات نه تنها باعث کاهش جنایات می‌شود، بلکه امنیت اجتماعی و اطمینان خاطر را افزایش داده و به قلب مردم آرامش می‌دهد

۱-۳-۳- تأمین امنیت اجتماعی: با پرداخت زکات و تأمین اجتماعی، فقر مردم بر طرف می‌شود و قویاً بخشی از مفاسد اجتماعی که برخاسته از فقر حاکم بر جامعه است از بین خواهد رفت. پرداخت زکات دل‌ها را به هم نزدیک می‌کند و جامعه را برای حل همه‌ی مشکلات آماده می‌سازد. اگر فقرا خود را در سود اغنیا شریک بدانند نابسامانی و مشکلات و آفات با تمام توان به پا خواهند خواست و تا آنجا که بتوانند در حل مشکلات کوشش خواهند نمود. (قرائتی. محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۱) امنیت فرهنگی نیز از وظایف اصلی و بنیادین دولت به شمار می‌رود. این مسئله هم در سطح کلان و هم خرد مورد توجه است. به عبارت

دیگر، دولت باید در درجه اول محیط فرهنگی مساعد و مناسبی برای پرورش فکری و روانی آحاد افراد جامعه به وجود آورد و سپس برابری و انصاف را در عرصه فرهنگ لحاظ کند. وجود آزادی اندیشه و بیان برای قشرهای مختلف و تأمین برابر و یکسان امکانات فرهنگی برای پیشرفت فکری و پژوهش های علمی سبب تأمین امنیت فرهنگی در سطح خرد می گردد.

۶-۱-۳-۴- تقویت بنیه مالی فقها: به جرات می توان از فقها، روحانیون و علمای دینی به عنوان قشر تاثیرگذار در ترویج احیای خمس و زکات در جامعه نام برد. تقویت بنیه مالی فقها و حوزه های علمیه و سبب تبلیغ و نشر تفکر علوی به وسیله علما و فضلا و طلاب و مرزبانی از حدود و ثغور دینی و مبارزه با انواع انحرافات فکری و اخلاقی و سم پاشی ها و ایجاد تردید ها و وسوسه های بد خواهان مغرض و یا طرفداران ساده دل است. فقها و روحانیون می توانند در تشویق مردم برای پرداخت، جمع آوری و واگذاری خمس و زکات به نهادهای مربوطه نقش بسیار مهمی داشته باشند.

۶-۱-۴- تجلی عدالت اقتصادی: عدالت اجتماعی مقوله مجرد و ذهنی صرف نیست، بلکه امری واقعی و عینی در زمینه های مختلف است و نمود روشن این امر عینی در تجلی یافتن آن در عدالت اقتصادی است. در واقع تبلور حکومت عدل و قوانین تأمین کننده عدالت را باید در بخش اقتصاد و معیشت جست و جو کرد، که خود جزئی از عدالت اجتماعی و لازمه آن به شمار می آید.

عدالت اقتصادی یعنی «تساوی امکانات، عدالت در توزیع ثروت، تقسیم عادلانه مواد اولیه طبیعی برای افراد جامعه، برابری کاری که فرد در جامعه انجام می دهد با حقی که جامعه می پردازد و برابری حق قانونی (مزد) با حق واقعی (سهم) هر کس». (بناء رضوی، مهدی، ۱۳۶۷، ص ۱۲۸) در نظام اقتصادی اسلام، عدالت مفهوم ویژه خود را دارد، و دربرگیرنده عدالت در شیوه توزیع مواد اولیه و توزیع ثروتهای تولید شده می شود. آنچه در سلامت بخشی نظام اقتصادی جامعه نقش بنیادی دارد، مسأله توزیع عادلانه منابع طبیعی و ثروتهای اولیه است. اگر این منابع در انحصار افراد یا گروههای خاصی قرار گیرد، اختلاف طبقاتی پدید می آید و راه را برای زورمندان و زرمندان هموار می کند. لذا به اعتقاد شهید سیدمحمدباقر صدر «برخلاف اقتصاد سیاسی کلاسیک که در آن بحث تولید مقام اول را حائز است، در اسلام بحث توزیع، سرآغاز مطالعات اقتصادی بوده و مباحث تولید در مرحله بعدی قرار دارد.» (صدر، سیدمحمدباقر، پیشین، ج ۲، ۱۳۴۹، ص ۶۵)

۶-۱-۴-۱- تعدیل ثروت و فاصله طبقاتی: پرداخت خمس و زکات راهی برای تعدیل ثروت، مبارزه با تکاثر و رسیدگی به محرومان و تهی دستان جامعه است. اسلام به مالکین درآمدهای حلال اجازه نمی دهد تا درآمد خود را هر گونه خواستند مصرف کنند؛ و آنان را از اسراف و تبذیر و ثروت اندوزی نهی فرموده است و از طرف دیگران با واجب نمودن خمس و زکات و کفارات و سفارش اکید به انواع کمک ها و

صدقات، اندکی از اموال آنان را با علم، اعتقاد و ایمان برای حل مشکلات طبقه محروم گرفته است. نتیجه عملی زکات در تعدیل طبقاتی که اسلام طرح ریزی کرده این گونه مطرح می‌شود که از در آمد اغنیا و طبقه ثروتمند یک دهم به عنوان خمس طبقات خاصی از محرومان اجتماع و یک دهم و گاهی یک بیستم به عنوان زکات به طبقات دیگری از مستمندان داده می‌شود. این ریزش و انتقال ثروت از طبقات بالاتر به طرف طبقات محروم، آنقدر ادامه خواهد یافت تا این سرازیری پر گردد و شکاف مسدود شود. در نتیجه تعادل در سطح زندگی این طبقات ضعیف با سطح عادی مردم حاصل گردد. آنقدر این کمک مخارج ادامه می‌یابد که فقیر، غنی گردد. (موسوی، صدر، ۱۳۶۰، ص ۱۶۸) پرداخت خمس و زکات راهی برای ایجاد الفت و محبت میان طبقات مختلف و جلوگیری از ایجاد شکاف های عمیق اجتماعی است برخلاف نظام اقتصاد سرمایه داری که در آن فاصله طبقاتی زیاد است، در نظام اقتصاد اسلامی، به خاطر داشتن وجوه شرعی؛ مانند زکات، خمس، صدقه، نذر، قرض و رعایت کردن اخلاق اقتصادی و... زمینه کم کردن فاصله طبقاتی موجود است و خمس و زکات به عنوان دورکن مهم در این زمینه نقش بازی می کنند.

۶-۱-۴-۲-عدالت در توزیع منابع: توزیع عادلانه درآمدها و ثروت در اقتصاد اسلامی، عبارت از پرداخت مالیات های اسلامی است مالیات در توازن اقتصادی و برقراری عدالت اجتماعی در جامعه نقش مهمی را ایفا می نماید. از نظر فقه اسلام، خمس و زکات مهم ترین مالیات های اسلامی محسوب می شود. از سوی دیگر یکی از انواع عبادت ها در اسلام، عبادت های مالی و اقتصادی است، از این رو پرداخت خالصانه خمس و زکات از عبادت های مالی و اقتصادی شمرده می شود و از طرف دیگر در رشد اقتصادی جامعه و ریشه کنی فقر در اجتماع جایگاه مهمی دارد.

۶-۱-۴-۳-جلوگیری از احتکار: در برنامه اقتصادی اسلام زکات از احتکار جلوگیری می کند؛ زیرا زکات به کالاهایی تعلق می گیرد که قابل احتکارند. درآمدهای سرمایه گذاری نشده، پول های راکد و احتکار موانعی هستند که از اجرای برنامه های اقتصادی جلوگیری می کنند. زکات، احتکار و انباشتن پول های راکد را متوقف می کند بدین طریق پول های راکد اجباراً در جریان سرمایه گذاری وارد شده و این امر به افزایش تولید منجر خواهد شد. (کلباسی، پیشین، ۱۳۸۰، ص ۲۷۱) اسلام دست افراد قوی، مبتکر، پرکار، خلاق و ... را در مالکیت باز گذاشته تا مانع رشد آنان نشود و از سویی درآمدهایی از قبیل سرقت، دریافت رشوه، اختلاس و ... را ممنوع دانسته است.

۶-۱-۴-۴-زمینه ساز یک اقتصاد چند بخشی: اقتصاد چند بخشی یعنی خصوصی، دولتی، خیرخواهانه و بدون سود و تعاونی و پویا باشد که از اساس فقر زدا باشد، بر خلاف اقتصادهای تک بخشی که اساساً فقرزا هستند؛ با استفاده از خمس و زکات، می توان بخش های خیرخواهانه و دولتی و حتی تعاونی را تقویت نمود و با این کار فقر را ریشه کن کرد و زمینه داشتن سرمایه لازم حد اقلی و اشتغال را برای همه

افراد فراهم نمود. کمک به بخش خیرخواهانه و دولتی به این صورت است که ما با دادن خمس و زکات به دولت، به آن این امکان را بدهیم که به دلخواه خود به این امور رسیدگی کند، ایجاد اشتغال نماید و...؛ چنانچه در بخش تعاون، نیز می شود با دادن خمس و زکات به فقرا، ایجاد سرمایه نموده آنها را در امور سرمایه گذاری شریک نمود

۶-۲- ایجاد توازن اقتصادی: پرداخت خمس و زکات موجب توازن اقتصادی در جامعه می شود و ریشه های فقر را از بین خواهد برد. رفع مشکلات نیازمندان و اقشار محروم جامعه و اجرای پروژه های عام المنفعه از محل جمع آوری خمس و زکات از جمله اقداماتی است که می بایست به طور جدی در دستور کار حکومت اسلامی قرار گیرد. با توجه به اینکه در گذشته مردم به صورت های مختلف زکات خود را پرداخت می کردند، مدیریت چندانی در این زمینه وجود نداشت و همین عدم مدیریت صحیح در این حوزه موجب می شد این کمک ها به دست نیازمندان واقعی نرسد. ضروری است پرداخت و هزینه کرد خمس و زکات از یک کانال مشخص، کمک خیرین جامعه را به دست نیازمندان واقعی برساند، لذا می بایست برای احیا و نهادینه کردن فرهنگ پرداخت خمس و زکات اقدامات لازم صورت پذیرد و در راستای آن همت گماشته شود. بنا بر این استفاده از ظرفیت عواملان خمس و زکات به منظور تبیین اهمیت و تأثیرات احیای این فریضه الهی بین مردم نقش مهمی در تقویت و توسعه این مهم در نظام اقتصاد اسلامی ایفا خواهد کرد.

۶-۲-۱- عرضه سرمایه: اثر زکات بر عرضه سرمایه متوقف است بر پس انداز و سرمایه گذاری، برخی از محققین در خصوص این اثر معتقدند **اولا**) زکات به سبب این که درآمد کل را اضافه می کند، موجب افزایش پس انداز در بلند مدت خواهد شد. به سبب تأثیر مثبت آن بر افزایش کارایی فقرا و افزایش سرمایه گذاری. **ثانیا**) عرضه سرمایه به اوضاع و احوال سرمایه گذاری و تغییرات آن وابسته است. و از آنجائیکه زکات ثابت است و تغییر اوضاع و احوال سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تغییر نمی کند، و نیز به خاطر کم بودن نرخ بر عرضه سرمایه تأثیر منفی ندارد. ضمن اینکه این کم بودن نرخ نه تنها بازار را کوچک نمی کند، بلکه با افزایش مصرف کل از قبل فقرا، موجب افزایش گسترده بازاری می شود. **ثالثا**) صرف زکات در امور عام المنفعه و فی سبیل الله از قبیل ساخت راه های مواصلاتی، پل ها و طرح های دیگر بنیادی موجب افزایش سرمایه اجتماعی و در نتیجه افزایش محصول خواهد شد. (توسلی، محمد اسماعیل، ۱۳۸۶، ص ۱۲)

۶-۲-۲- کمک به توسعه اقتصادی: از انواع عبادت ها در اسلام، عبادت های مالی و اقتصادی است، از این رو پرداخت خالصانه خمس و زکات از عبادت های مالی و اقتصادی شمرده می شود و از طرف دیگر در رشد اقتصادی جامعه و ریشه کنی فقر در اجتماع جایگاه مهمی دارد. اسلام به رابطه میان توسعه، اقتصاد و مالیات اهمیت و توجه زیادی داده است. پرداخت خمس و زکات علاوه بر اینکه واجب شرعی است و

موجب بسط عدالت اقتصادی در جامعه می شود، موجب ایجاد ارتباط عدالت و توسعه در اقتصاد اسلامی نیز می گردد. یعنی به میزان توسعه ای که در فرد یا گروه اقتصادی ایجاد می شود، وجوب پرداخت خمس و زکات و غیره برای پر کردن شکاف بین فقیر و غنی و رفع فقر و نداری اجتماع و اختلافات زیاد طبقاتی و بدین ترتیب بسط عدالت اجتماعی و اقتصادی در جامعه فراهم می شود. از دیدگاه اقتصادی حکومت اسلامی بین توسعه و عدالت یک رابطه دقیق و عمیقی به نام عدالت اقتصادی وجود دارد و فقه اسلامی پرداخت خمس و زکات را عبادت مالی و اقتصادی به حساب می آورد. (سایت [www. resalat-news.com](http://www.resalat-news.com))

۶-۲-۳-عرضه نیروی کار: حقوق و مزایایی که مکتب اسلام برای نیروی کار در نظر گرفته به مراتب بیشتر از مکاتب سرمایه‌داری و اشتراکی است. از آن جا که تأمین امکانات برای یک زندگی مرفه حق همه خانوارها و وظیفه دولت در یک نظام اسلامی است، بر اساس نظر امام موسی صدر دولت می تواند از بودجه زکات برای این مهم استفاده کند. بودجه مزبور ممکن است برای تحقیقات در زمینه کاربر کردن فناوری مورد استفاده قرار گیرد، تا بدون دخالت دولت متقاضیان کار همگی به استخدام در آیند. پس از برقراری شرایط اشتغال کامل، دولت می تواند از بودجه زکات برای بارور کردن، بهبود سازمان‌دهی و کیفیت نیروی کار کمک گیرد.

۶-۲-۳-۱-افزایش در تولید: ارزش کار و تولید در اسلام، به رعایت اخلاق و ارزشهای دینی در این عرصه منوط است. عناصر اخلاقی کار و تولید در آموزه‌های دینی بسیار گسترده است. تحقق عینی این عناصر، از یکسو، زمینه‌ساز گسترش و بهینه‌سازی فعالیتهای تولیدی و در نتیجه رشد اقتصادی است و از سوی دیگر، ضمن جهت‌دهی به فعالیتها و سرمایه‌گذارها، سالم‌سازی آنها را موجب می‌شود. ضمناً افزایش مصرف فقرایی که زکات دریافت می‌کنند، از طریق بهبود سطح غذایی و بهداشتی به افزایش کارآمدی آنها در تولید می‌انجامد.

۶-۲-۳-۲-افزایش کیفیت نیروی کار: هزینه کردن زکات برای دانشجویان فقیر یا سرمایه‌گذاری کردن اموال زکوی در آموزش و تمرین مستحقین یا بکارگیری آن در طرحهای سرمایه‌گذاری کردن کالا های ضروری مورد نیاز مستحقین موجب بهبود کیفیت کار آنها و از آنجا افزایش کارایی شان خواهد شد.

۶-۲-۳-۳-افزایش کمیت نیروی کار: مصرف زکات برای بازگرداندن در راه ماندگان به وطنشان موجب افزایش کمیت نیروی کار خواهد شد. ضمناً مصرف زکات برای ادای دین بدهکاران موجب می شود عرضه کار کاهش نیابد، زیرا زکات را پشتیبان خودش می‌بیند.

۶-۲-۳-۴-موجب تشویق نیروی کار: ماهیت کیفی زکات تأثیری مثبت و سالم بر تمایل مردم به کار که به نظر لوئیس یکی از عوامل توسعه اقتصادی است. در نبود بهره و عدم افزایش پس اندازها بدون هیچ

تلاشی توسط آن، تمایل طبیعی افراد برای حفظ پس انداز خالص خود، آنان را به کارسخت تر یادادن منابع خود به دیگران برای کارسخت تر تشویق خواهد کرد. بدین صورت تنبلی تقبیح و کار تشویق خواهد شد. (توسلی، محمد اسماعیل، پیشین، ۱۳۸۶، ص ۱۳) از آنجائیکه مصرف زکات برای فقیر قادر به کار جایز نیست، لذا زکات موجب تشویق به کار خواهد شد و برای فقیر جویای کار فرصتی را بریای یافتن کارشایسته فراهم می کند.

۶-۲-۴- ایجاد رشد اقتصادی: آنچه که از سیره معصومین در مصرف زکات بر می آید این نکته را با خود به همراه دارد که زکات علاوه بر تأمین عدالت، موجبات رشد اقتصادی را نیز فراهم می کند. یکی از ویژگی های اصلی و مهم زکات در این است که می تواند از طریق ایجاد اشتغال و ارتقای سرمایه انسانی و..... به رشد اقتصادی کمک نماید.

۶-۲-۴-۱- ایجاد اشتغال: یکی از مسائل مهم جامعه وجود بیکاری است که زمینه ساز انواع فسادها ست. اگر مردم خمس و زکات خود را بپردازند، چرخه های اقتصاد به گردش در می آید و بخش مهمی از افراد بیکار شاغل خواهند شد، همان گونه که گاهی از طریق مضاربه یا قرض الحسنه می توان ایجاد اشتغال کرد، از طریق پرداخت خمس و زکات و یا بخشش های بلا عوض و یا از طریق ایجاد زمینه های تحصیل برای بی سوادها و کم سوادها و آموزش فن و حرفه و تأسیس و توسعه مراکز فرهنگی و احداث جاده ها و پل ها و آبادنی های دیگر نیز می توان ایجاد اشتغال کرد. بنابراین در احیای زکات، حل مسئله اشتغال و توسعه اقتصادی و فرهنگی و پر کردن ایام فراغت و جلوگیری از مفاسدی که در اثر بیکاری به چشم می خورد، نهفته است به علاوه کار و اشتغال سبب دلگرمی به مکتب، به امت، به نظام اسلامی و سبب شکوفایی استعدادها و نبوغها و مانع انواع افسردگی ها، سوء ظن، رکود، ایجاد عقده و زمینه ساز انواع فتنه ها و آشوبها است که اگر شعله آن بر افروخته شود همه را می سوزاند. (قرائتی، محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۴-۴۵)

۶-۲-۴-۲- ارتقای سرمایه انسانی: سرمایه انسانی یا به عبارت دیگر مهارتهایی که نیروی کار بر اثر آموزش کسب می کند و دیگر سرمایه فیزیکی که با بهره وری کامل به کار گرفته شده و هیچ بخشی از بهره وری آن با توجه به زیر ساخت های اجتماعی به غارت نرود. (توسلی، محمد اسماعیل، ص ۶) از مؤلفه های اصلی سرمایه انسانی آموزش و بهداشت است که هر دو در تولید موثر هستند. اسلام به این دو مقوله توجه زیادی کرده است و این اجازه را داده است که از صندوق زکات برای این نوع مصارف استفاده شود.

۶-۲-۴-۳- ارتقای سرمایه اجتماعی: تقویت برادری، تعمیق روابط و کینه زدایی: با پرداخت زکات رابطه عاطفی میان افراد عمیق تر شده و مفهوم آیه «أَئِمَّا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَه» بهتر مورد توجه و عمل قرار

می‌گیرد. قرآن کریم می‌فرماید: «هرگاه مخالفان شما توبه کنند و نماز به پا دارند و زکات بپردازند، آنها هم در جامعه برادر دینی شما هستند.

۶-۲-۴- رفع مشکل پول اندوزی: زکات در بسیاری از موارد پول و سرمایه را کد را از اختیار مردم خارج ساخته و آن را در جهت سرمایه‌گذاری فیزیکی بکار می‌اندازد و موجبات رشد اقتصادی را در جامعه فراهم می‌کند. یکی از هدیه‌های الهی به انسان نظام پول است که انسان را از انجام مبادلات تهاتری و پایاپای بی‌نیاز کرده است. و بر انسان واجب است که حکمت پشت آن را بشناسد و آن را شکر کند. شکر نعمت آن است که هر چیزی را در جای خود استفاده کنی. پول هم همین ویژگی دارد، شکر نعمت یعنی اینکه در جای خود از آن استفاده کنی. همانا که پول فقط برای این به وجود آمده که تحرک داشته باشد و در مبادلات کمک کند و در یک جا نماند. اما چه سریع انسان‌ها از حقیقت آن غافل می‌شوند و وظیفه پول را فراموش می‌کنند. و عده‌ای پول و سرمایه خود را هدف خود قرار داده و آن را مطلوب بالذات تلقی می‌کنند و بواسطه آن وقتی که اسلام آمد و خواست که مردم را از قید دنیا و درهم برهاند و آنها را در جهت حرکت‌دهی پول و سرمایه و ثمردهی آنها تشویق کند و چه در بحث فردی و چه در بحث اجتماعی آن را خرج کند و اینکه افراد بخواهند پول را حبس کرد. و از حرکت باز دارند را محکوم کرد. (کاشیان، عبدالمحمد، ۱۳۸۸، ص ۱۳۷)

۷- جمع بندی و ارائه پیشنهادات:

نتیجه گیری: هدف خداوند متعال از وضع خمس و زکات، حل مسئله فقر و تأمین حداقل معیشت خانوارهای نیازمند بوده است بنابراین بکوشید با مطالعه و تفکر در معارف بینشی دین، عقل خود را تقویت نمائید. هرچند انجام وظایف دینی از واجبات است اما سبقت گرفتن در احیای و ترویج فرایض الهی توفیق الهی است. لذا هدف از این نوشتار این است که فریضه‌ی مهم الهی خمس و زکات در بین مردم زنده شود. توسعه پرداخت خمس و زکات در راستای زنده نگه داشتن و اجرای کامل این فریضه الهی است و نهادینه شدن این فرهنگ در رفتار مردم امری ضروری است. به منظور دستیابی به هدف مذکور، تلاش بر این است تا ضمن مروری جامع بر ادبیات موضوعی، به بیان ضرورت و اهمیت موضوع و ارائه تعاریف مستند هر یک از متغیرهای تحقیق پرداخته شود و آنها را به تفصیل تشریح کند.

بحث: درخصوص ضرورت و اهمیت خمس و زکات در اقتصاد اسلامی باید گفت، با تبیین جایگاه خمس و زکات در نظام اقتصادی اسلام، نقش مولفه‌های خمس و زکات را در ایجاد توسعه‌هایی که مبتنی بر عدالت و کارآیی به صورت توأم است، بررسی کرده و دیدیم که این مالیاتها به‌عنوان یک ابزار قدرتمند در اسلام دارای ویژگی‌ها و توانایی‌هایی در ارتقاء سرمایه انسانی و اجتماعی هستند که از ملزومات رشد اقتصادی است. بررسی‌های تحقیق نشان می‌دهد که خمس و زکات می‌تواند با ارتقای سرمایه انسانی و اجتماعی و با

به کارگیری سرمایه‌های راکد از طریق جلوگیری از حبس ثروت و پول‌اندوزی، مقدمات رشد اقتصادی را فراهم کرده و با نقشی که در ایجاد عدالت اجتماعی، فردی و اقتصادی دارد جهت رسیدن به تمامی اهداف توسعه که همان رشد اقتصادی، عدالت، رفاه، افزایش سطح زندگی، اشتغال، برابری، بهداشت، آموزش، امنیت فکری و اجتماعی است کمک نماید.

ارائه پیشنهادات: همانگونه که در متن مقاله هم به آن اشاره شده است، در حالی که مقالات و پایان نامه، متعددی در راستای موضوع مقاله وجود دارد، متأسفانه این فریضه الهی در جوامع اسلامی به درستی و کمال، شناخته نشده و یا جلوه ضعیفی داشته

است. براین اساس پیشنهاد می‌شود. **اولاً**) ایجاد برنامه ریزی لازم و مدون نسبت به جمع‌آوری و مصرف خمس و زکات به منظور اعتماد سازی توسط نهاد های ذیربط و متولیان مربوطه، با اجرای این پیشنهاد که از مولفه های تشویق پرداخت خمس و زکات در جامعه است، نگاه مردم را به این فریضه الهی معطوف دارند. چون اعتقادات و باورهای دینی مردم موجب مشارکت در پرداخت خواهد شد. **ثانیاً**) در اسلام برای جمع‌آوری و هزینه کردن خمس و زکات سازوکارهایی وجود دارد. پیشنهاد می‌شود نهادهای ذیربط و متولیان امر برای ارتقای کارکنان تحت پوشش نسبت به برگزاری کلاسهای آموزشی در راستای اهداف سازمانی اقدام نمایند. از طرفی پرداخت خمس و زکات باید جزء فرهنگ مردم باشد. لذا برگزاری همایش‌های علمی پرداخت خمس و زکات برای آحاد جامعه در مناطق مختلف کشور ضروری به نظر می‌رسد.

فهرست منابع:

- ۱-قرآن کریم، سوره انفال، آیه ۴۱
- ۲-قرآن کریم، سوره توبه، آیه ۶۰
- ۳-قرآن کریم، سوره توبه، آیه ۱۱
- ۴-قرآن کریم، سوره فصلت، آیه ۷
- ۵-قرآن کریم، سوره توبه، آیه ۵
- ۶-قرآن کریم، سوره بقره، آیه ۲۵۱
- ۷-آنتونی گیدنز، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ اول، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲ ص ۳
- ۸-بناء رضوی، مهدی، طرح تحلیلی اقتصاد اسلامی، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۷، ص ۱۲۸
- ۹-پل سامولسن، اقتصاد، ج ۱، ص ۶، با ترجمه دکتر حسین پیرنیا، نگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۲
- ۱۰-توسلی، محمد اسماعیل، «ازکات و اثر آن بر رشد و توسعه اقتصادی» پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶، ص ۱۲
- ۱۱-توسلی، محمد اسماعیل، پیشین، ۱۳۸۶، ص ۱۳
- ۱۲-جبران مسعود، الرائد، اترابی نژاد، دکتر رضا، ج ۱، ص ۲۲۷، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۷۶،
- ۱۳-حق پناه، رضا تاریخ فلسفه در اسلام، مجله اندیشه حوزه، شماره ۳۰، مهر و آبان ۱۳۸۰
- ۱۴-دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر اقتصاد اسلامی، چاپ سلمان فارسی، ۱۳۶۳، ص ۱۱
- ۱۵-دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ مبانی اقتصاد اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران، سمت، ۱۳۷۹، چاپ سوم، ص ۳۵۶
- ۱۶-سایت نهاد اجتماعی www.fa.wikipedia.org
- ۱۷-سایت www.razemandgari.com
- ۱۸-سایت WWW.tebyan.net
- ۱۹-سایت کتابخانه زکات www.zakatir.com
- ۲۰-سایت www.resalat-news.com
- ۲۱-سید رضی، ۴۰۶ - ۳۵۹ق، ترجمه دشتی، محمد، نهج البلاغه، اتقان، نشر: تهران، فهرست، ۱۳۸۰
- ۲۲-شیرازی، آیت الله العظمی مکارم، دائرة المعارف فقه مقارن، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۶

- ۲۳- شعبانی، احمد، تحلیلی پیرامون زکات، زکات یا مالیات، کدامیک؟، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۷۵
- ۲۴- صدر، سید محمدباقر، اقتصادنا، چاپ مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۵ شمسی، ص ۴۴
- ۲۵- صدر، سید محمد باقر، اقتصاد ما؛ ج ۲؛ ترجمه اسپهبدی؛ انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۴۹، ص ۲۸۵
- ۲۶- صدر، سید محمدباقر، اقتصادنا، پیشین، ۱۳۷۵، ص ۳۰۳
- ۲۷- صدر، سیدمحمدباقر، اقتصادنا، پیشین، ج ۲، ۱۳۴۹، ص ۶۵
- ۲۸- اسدی، علی، نظام اقتصاد اسلامی الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی - فصلنامه دبیرخانه تشخیص مصلحت نظام - شماره ۵، بهار ۱۳۹۳، ص ۲۵-۳۹
- ۲۹- غفاری، هادی؛ نظام اقتصادی صدر اسلام، تهران، دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۶، ص ۷۹
- ۳۰- غفاری، هادی؛ پیشین، ۱۳۸۶، ص ۷۲
- ۳۱- قرائتی، محسن، زکات، چاپ دوم، تهران، ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۱، ص ۷۱
- قرائتی، محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۰-۳۲
- ۳۳- قرائتی. محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۱
- ۳۴- قرائتی. محسن، پیشین، ۱۳۸۱، ص ۴۴-۴۵
- ۳۵- کرمی، محمد مهدی و پورمند، محمد؛ مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۸۵، ص ۱۵۹-۱۶۰
- ۳۶- کیاالحسینی، سیدضیاءالدین؛ زکات در قرآن و برآورد تابع آن در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۷۷، ص ۱
- ۳۷- کرمی، محمد مهدی و پورمند، محمد؛ پیشین، ۱۳۸۵، ص ۱۵۷
- ۳۸- کلباسی، مجتبی، زکات در اندیشه ها، چاپ اول، تهران، ستاد اقامه نماز، زمستان ۱۳۸۰، ص ۲
- ۳۹- کلباسی، مجتبی، پیشین، ۱۳۸۰، ص ۵۳
- ۴۰- کلباسی، مجتبی، پیشین، ۱۳۸۰، ص ۲۸۱
- ۴۱- کاشیان، عبدالمحمد، نقش بالقوه زکات در کمک به فرآیند توسعه اقتصادی کشورهای مسلمان، مجله: بلاغ مبین زمستان ۱۳۸۸، شماره ۲۱، ص ۱۳۷
- ۴۲- لشکری، علیرضا؛ نظام مالیاتی اسلام، تهران، وزارت امور اقتصادی و دارایی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۷۰
- ۴۳- لطفعلی پور، محمد رضا، "علم اقتصاد، مکتب اقتصادی و سیستم اقتصاد اسلامی"، مجله دانشکده علوم اداری و اقتصاد دانشگاه اصفهان، سال شانزدهم، شماره ۳ و ۴، پائیز و زمستان ۱۳۸۳، ص ۸۹-۱۰۶

- ۴۴- لطفعلی پور، پیشین، ۱۳۸۳ ص ۹۳
- ۴۵- لطفعلی پور، پیشین، ۱۳۸۳ ص ۹۲
- ۴۶- مدرس، محمدباقر؛ نظام مالی در اسلام، قم، حق مبین، ۱۳۸۱، ص ۲۱۲
- ۴۷- موسوی خمینی، روح الله، توضیح المسائل، ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ اول، ۱۳۷۸، ص ۲۵۶-۲۷۸
- ۴۸- روح الله، موسوی خمینی، پیشین، ۱۳۷۸، ص ۲۸۲-۳۰۷
- ۴۹- موسوی راد لاهیجی، سید حسین، زکات دومین زیر بنای اقتصاد اسلامی، ۱۳۷۹، ص ۹-۱۰
- ۵۰- موسوی راد لاهیجی، پیشین، ۱۳۷۹، ص ۱۵
- ۵۱- موسوی خمینی، روح الله، ولایت فقیه، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۵۶، ص ۵۹
- ۵۲- موسوی خمینی، روح الله، پیشین، ۱۳۵۶، ص ۵۹
- ۵۳- صدر، سید موسوی، مبارزه اسلام با فقر و گرسنگی، بی جا، انتشارات نشر جهان آرا، بی تا، ۱۳۶۰، ص ۱۶۸
- ۵۴- نمازی، حسین، نظامهای اقتصادی، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲، ص ۲۹
- ۵۵- نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام؛ دارالکتب الاسلامیه، ایران، ج ۱۵، ص ۳
- ۵۶- یوسفی، احمد علی؛ نظام اقتصاد علوی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۴۱۸

